

УДК 159.923

ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Міщиха Л.П., д. психол. н.,
професор кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті піддається аналізу феномен творчого мислення у світлі психологічних знань. Розкриваються особливості та специфіка творчого мислення у структурі зв'язків «мислення» – «творчість»; дається авторське розуміння вищезазначеного феномену.

Ключові слова: особистість, мислення, творчість, творче мислення, інтелект, діяльність.

В статье анализируется феномен творческого мышления в психологическом ракурсе. Раскрываются особенности и специфика творческого мышления в структуре связей «мышление» – «творчество»; дается авторское понимание вышеупомянутого феномена.

Ключевые слова: личность, мышление, творчество, творческое мышление, интеллект, деятельность.

Mischyha L.P. PERSON'S CREATIVE THINKING: PSYCHOLOGICAL DISCUSS

The article reveals the analysis of creative thinking phenomenon in the field of psychological sciences. it also reveals the peculiarities and the specificity of creative thinking in the structure of „thinking“ connections – „creativity“; it gives the author's understanding the above given phenomenon.

Key words: personality, thinking, creativity, creative thinking, intellect, activity.

Постановка проблеми. Головним завданням розвитку української освіти на сучасному етапі є інтеграція до європейського освітнього простору, реформування сучасної вітчизняної системи освіти з урахуванням нових світових стандартів. І тут, насамперед, вимоги стосуються зміни самого мислення особистості, що здатна жити в нових умовах, бути успішною і продуктивною. Мова йде про мислення, що забезпечить новаторські, інноваційні підходи до справи (різних сфер діяльності особистості); здатність особистості породжувати нові ідеї, мислити нестандартно, виходити за межі виключно власного досвіду, поготів розширювати його і привносити новий; швидко орієнтуватися у сучасному інформаційному просторі, бути готовою до змін, рухатись у ногу з часом, охоплювати і приймати нові тенденції, застосовувати нові технології тощо. Йдеться про розвиток творчого мислення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема творчого мислення у царині психологічної науки знайшла своє відображення у працях С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, О.М. Матюшкіна, Я.О. Пономарьова, С.Ю. Степанова, Є.П. Варламова, І.М. Гнатко, Д.Б. Богоявленської, В.М. Дружиніна, Р.В. Ткача, В.О. Моляко, В.В. Рибалки, О.І. Кульчицької, О.Л. Музики та інших. У руслі вищезгаданої проблематики розглядаються інтуїтивні і логічні складові частини творчого мислення (Я.О. Пономарьов, О.К. Тихомиров), пізнавальні процеси (О.М. Матюшкін, В.О. Мо-

ляко), мотиваційні й емоційно-регулятивні процеси (І.А. Васильєв, В.К. Вілюнас), обґрунтована ідея суб'єктної позиції у процесі формування творчого мислення (Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, В.А. Петровський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко), розвиток творчого мислення (Г.С. Альтшуллер, Л.В. Занков, В.О. Моляко, М.І. Меєрович, Л.І. Шрагіна).

Постановка завдання: здійснити теоретичний аналіз феномену «творче мислення», розкрити його змістове наповнення та подати авторське трактування.

Виклад основного матеріалу. Коли піднімається проблема творчого мислення, виникає чимало питань, які і нині мають дискусійний характер серед науковців, що вказує на потребу у чіткому визначенні дефініції, що охоплює в собі поєднання двох компонентів – мислення і творчості. Позаяк вже саме поняття «творче мислення» несе в собі когнітивне й креативне начала. Спробуємо вивести наше розуміння, виходячи, перш за все, із розуміння самої суті вищезгаданих феноменів.

Оскільки дефініція «мислення» означена у психологічних словниках як «один з вищих проявів психічного, процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності [15, с. 252], що мало чим відрізняється від означення самої психіки, що теж є «процесом відображення дійсності» у вигляді того самого мислення та інших вищих психічних процесів [15, с. 252], звернімося до більш широкого кола

наукових джерел, де більш чітко означено цю дефініцію, як-от: «мислення є процесом розв'язання задач, пошуком виходу із проблемних ситуацій, пошуку, вирішення чи здолання проблем з допомогою інтелекту» [9, с. 117]. Відтак, основними функціями мислення виступають (В.Д. Шадріков) розуміння (процеси мислення, спрямовані на розкриття тих чи інших об'єктів у їхніх істотних зв'язках з іншими об'єктами, що досягається на основі включення нового знання у суб'єктивний досвід); розв'язання проблем і задач (формулювання питань, розуміння того, що потрібно шукати, перетворення проблемної ситуації на задачу тощо); цілеутворення (постановка загальної, проміжної та кінцевої мети); рефлексія (діяльність суб'єкта, що спрямована на усвідомлення способів і дій його пізнання).

Дослідниця психології розвитку інтелекту М.Л. Смільсон окреслює (крім відображувальної та ціннісно-орієнтувальної) ще й прогностично-перетворювальну функцію інтелекту, яка уможливіє аналіз «співвідношення інтелекту й творчості, творчої та інтелектуальної діяльності». Саме цій функції (на думку вченої) і належить «породження ряду провідних складових частин в структурі творчості, зокрема, нових для суб'єкта цілей, конструювання нових предметних світів» [13].

Щодо феномену творчості, то у «Психологічній енциклопедії» ця дефініція подається як «високосвідома діяльність людини, що спрямована на створення нових продуктів матеріальної і духовної культури, що мають суспільно-історичну цінність; теоретична і практична діяльність людини, яка зумовлює одержання об'єктивно нових результатів» [11, с. 352], чи як «здібність не просто до вищого рівня виконання будь-якої діяльності, але й до її перетворення» [2, с. 37]. Творчість, на думку В.В. Рибалки, є «здатністю людини створювати з наявного матеріалу дійсності на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні та особистісні потреби» [12, с. 5]. Так, доречною є заувага Л.С. Виготського стосовно розуміння творчості як такої, що «існує не тільки там, де вона породжує видатні історичні твори, але й усюди, де людина уявляє, комбінує, змінює й створює що-небудь нове, якою б крупинкою не здавалось це нове у порівнянні з творами геніїв» [3]. Нам близька позиція В.О. Моляко, який вносить суттєве доповнення у загально визнану канву інтерпретації цього феномену, роблячи акцент на «процесі створення, відкриття чогось нового, раніше для даного конкретного суб'єкта не відомого» [14, с. 9].

Отже творчість пов'язується зі створенням чогось, що є суб'єктивно новим для індивіда. Зрештою суб'єктивне приховує й потенціал майбутнього творчого продукту – мрії, задуми з їх можливостями і привнесеннями (плани, проекти) аж до втілення в життєві реалії.

Цікавими, на наш погляд, є і дискусії вчених (Д. Векслер, Г. Айзенк, Л. Термен, Р. Стенберг, Дж. Гілфорд та інших) щодо зв'язків інтелекту й креативності, де, з одного боку, їх розглядають як єдину здібність вищого порядку (як редукцію креативності до інтелекту). Тут творчість виступає похідною інтелекту, позаяк здібність до творчості визначається саме високими показниками загального інтелекту. З іншого боку, дослідники категорично заперечують абсолютну незвідність креативності й інтелекту [1, с. 44]. Тоді як інтелект приймають як вищу адаптаційну здібність, що сприяє пристосуванню до змінних умов життя, як «загальну успішність адаптації людини до нових ситуацій шляхом розв'язання задач у внутрішньому плані дій («в умі») за умови домінуючої ролі свідомості над несвідомим» [4, с. 18]; творчість розглядають як зворотній процес, сутність якого не в адаптації, а в перетворенні. Детермінанти творчості вбачають у дезадаптації людини, її непристосованості до навколишнього природного і соціального світу, що спонукає творити з метою подолання цієї дезадаптованості, відчуження. Посилаючись на багатофакторну теорію інтелекту (Л. Терстоун), Дж. Гілфорд вивів структурну модель інтелекту, у якій значне місце приділив теорії конвергентного й дивергентного мислення. Відтак, у конвергентному мисленні вбачав лінійне мислення, що ґрунтується на поетапному виконанні завдання, дотриманні алгоритмів, де аналіз способів рішення задачі покликаний вибрати єдине правильне рішення, її розв'язання. Щодо дивергентного мислення (яке вважав творчим мисленням), то вчений його розглядав як таке, що має «різний вектор руху», результатом чого стає виникнення різних варіантів розв'язку задачі, що, нарешті, і приводить до неочікуваних висновків та результатів.

Відтак, Дж. Гілфорд виокремив шість параметрів креативності:

- здатність до виявлення і постановки проблеми;
- здатність до генерування великої кількості ідей;
- гнучкість – здатність продукувати різноманітні ідеї;
- оригінальність – здатність продукувати окремі асоціації, незвичайні відповіді;

– здатність вдосконалювати об'єкт, додаючи деталі;

– здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу та синтезу [7, с. 71].

Суголосним поглядом Дж. Гілфорда є і погляди В.М. Дружиніна, який в інтелекті та креативності вбачав різні загальні здібності і пов'язував їх існування з процесами переробки інформації. Зокрема, креативність відносив до процесу переробки наявної в індивіда інформації та породження численної кількості ідей. Інтелекту ж відводив функцію застосування цієї інформації у практиці буття, як і адаптацію (про що йшлося вище).

Що ж до третього підходу у поглядах на зв'язок інтелекту й креативності, вчені займають менш категоричну позицію, поготів маємо деякий симбіоз – інтелект і креативність приймають як різні фактори, але водночас вбачають зв'язок між ними. Тут заперечується наявність творчих здібностей (А. Маслоу, Д.Б. Богоявленська), а творча активність здебільшого визначається особистісними рисами (зацікавленість, здатність до ризику, відкритість до досвіду тощо), а також мотивацією. Особливості мотивації творчої особистості полягають у тому, що людина не зупиняється після рішення сформульованої задачі, а формулює нові, похідні від попередньої, включається у наднормативну активність, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою [2, с. 132]. Водночас вчені зауважують, що для прояву творчої активності все ж є необхідним високий рівень інтелектуальної обдарованості [2, с. 132].

Як будь-який вид мислення, творче мислення теж є складовою частиною загального інтелекту (чинник загальної розумової енергії, генеральний інтелект (Ч. Спірмен)). Звідси нам близьке розуміння креативності, що опирається на інтелектуальну обдарованість. І хоча відома концепція «інтелектуального порогу» Е. Торранса [1, с. 46] постулює, що за низьких і середніх значень IQ (до 115–120) інтелект і креативність виступають як єдиний фактор, все ж індивіди з низьким інтелектом не будуть проявляти креативне мислення. І тільки за умови IQ вище 120 інтелект і креативність стають незалежними факторами. Тому можна допустити наявність інтелектуалів із незначними проявами творчого мислення (більш розвинений академічний інтелект (здібність до навчання у регламентованих умовах школи, вишу тощо, що виявляється в рівні навчальної активності)), де основний акцент робиться на розвиток конвергентних здібностей, так і з його високим рівнем розвитку (розвинені конвергентні і дивер-

гентні здібності). Однак індивіди з низьким рівнем інтелекту навряд чи будуть спроможні творчо мислити.

Безумовно, що безпосереднього «переходу від інтелекту до творчості немає, а творчість виступає особистісним дериватом інтелекту» [13]. Водночас будь-який творчий процес (означений певним видом творчості) вимагає особливої здатності і розвиненості вищих психічних процесів, зокрема: сенсорних, перцептивних, мнемічних, мисленневих, імажинативних тощо. Позаяк необхідні вміння працювати з інформацією (обробити інформацію, її відфільтрувати, засвоїти). Тут задіюються такі мисленневі операції як: порівняння, синтез, аналіз, абстрагування, узагальнення, конкретизація, класифікація, систематизація тощо.

Вагомі для творчої діяльності інтелектуальні здібності сприяють виконанню таких функцій, як-от:

– розпізнавання, визначення та окреслення проблеми для пошуку її розв'язання;

– вміння віднаходити і опрацьовувати літературу, необхідну для роботи з вищезначеною проблемою;

– встановлення паралелі між різними предметними галузями знань (міжпредметні зв'язки); самостійне перенесення знань і умінь у нову ситуацію;

– вміння працювати з елементами інформації таким чином, щоб їх перегруповувати, змінювати, поєднувати / відмежовувати, щоб у нових комбінаціях вони призводили до виникнення нових ідей (селективне комбінування);

– швидке охоплення частин, елементів об'єкта в їхньому співвідношенні один з одним;

– генерування великої кількості варіантів рішень проблеми та розв'язань задачі; здатність комбінувати раніше використані способи вирішення проблеми в новий спосіб і здатність бачити нові проблеми у знайомих, стандартних умовах, як і нові функції знайомого об'єкта (його структуру);

– самооцінювання власної роботи на шляху до розв'язання проблеми;

– вміння бачити альтернативу вирішення, альтернативу підходу в його пошуку;

– вміння відходити від першочергових задумів і планів (пластичність), щоб почати пошук нових ідей;

– вміння створювати оригінальний спосіб вирішення за популярності інших.

Інтелектуальні здібності спираються одночасно на синтетичний та аналітичний інтелект. Водночас для реалізації продуктів творчого мислення необхідне й суспільне визнання. Тому тут стають затребуваними

ще й практичний та соціальний інтелект. І чим більше особистість володіє цим психологічним інструментарієм, тим більш вона вільна, гнучка, спроможна не тільки до генерування ідей, але й до вміння бачити їх прикладне застосування, реалізацію у практиці життя. Отже у кожного конкретного суб'єкта має бути в наявності комплекс умінь і здібностей до здійснення певних видів творчої діяльності, як і відповідні знання. Оскільки для того, щоб створити геніальний мистецький твір чи зробити вагомий відкриття у науці, сьгоднішні митці, науковці торували шлях ще з дитячих і юнацьких років, заглиблюючись у лоно наукового пізнання дійсності, оволодівали відповідною базою знань. Знання (когнітивний складник) сприяють не тільки розумінню тих чи інших аспектів задачі, але й здатності помічати інформацію, що «випадково» з'являється в полі зору дослідника, сприяють мислити широко, різнобічно. Тут ще велике значення відіграють вимоги (компетенції) майбутньої діяльності, де рівень освіти, як і багаж знань, безумовно вищий у науковій творчості, ніж у галузях мистецтва [5, с. 42]. Отже будь-яка творчість опирається на досвід, як і «креативність, що характеризується відповідною сукупністю прижиттєво засвоєних розумових дій, навичок, стратегій» (С.С. Степанов). Уся створена особистістю «багатогранність світу» будується на формах, сприйнятих нею з реального світу (і надалі видозмінених). Водночас знання можуть як сприяти творчому мисленню, так і блокувати його. Тут мовиться про генералізовану особистісну здатність продукувати нові образи дійсності на підставі елементів наявного досвіду і здатність переборювати вплив старого досвіду, що стримує процес продукування якісно нових елементів дійсності [6, с. 228–229]. Перша тенденція постане як тенденція оригінальності – спрямованість до незвичного, нетрадиційного, нового. Друга тенденція постане як тенденція стереотипності – власне як стримування нового. Цю тенденцію слід ідентифікувати саме зі стереотипністю, тому що існуючі елементи досвіду на той чи інший проміжок її існування дійсно здатні відігравати домінуючу роль у процесі взаємодії особистості з різноманітними елементами буття. Отже творче мислення можна розглядати з позиції цих двох тенденцій – оригінальності і стереотипності.

Отже, підбиваючи певні висновки, зауважимо, що будь-яке мислення вже несе в собі творче начало (і це вже закладено в самому його формулюванні, на кшталт «пошук»). Водночас, ведучи мову про розв'язання наперед заданого алгоритму

рішення проблеми (задачі), ми розуміємо лінійне, «горизонтальне» (Е. де Боно) мислення, тоді як ведучи мову про пошукову активність особистості, що «ламає» шаблони і табу на завчасно задані схеми і шляхи віднаходження єдино правильного рішення, виходимо на «вертикальне» або ж «латеральне» (Е. де Боно), нелінійне мислення, де вже народжується творець. Відтак, з огляду на вищесказане, можемо означити і наше розуміння феномену творчого мислення.

Творче мислення – мислення, у результаті якого особистість відходить від загальноприйнятих і відомих шаблонів (схем, алгоритмів) під час розв'язання чи рішення проблем, натомість, прокладає власні оригінальні, нетипові підходи і бачення, виявляючи інтелектуально-творчу ініціативу, послуговується загальними розумовими здібностями, генерує нові ідеї, породжує «побічні» продукти діяльності. До того ж творче мислення породжує і творчу діяльність, роблячи «скачок» від стереотипного прийому прийняття рішень до нового, нестандартного, тим самим торуючи нові шляхи, підходи, бачення, розвиваючи як саму особистість, так і її діяльність. Отже творче мислення пов'язане з інтелектуальною активністю та чуттєвістю (сензитивністю) до побічних продуктів своєї діяльності.

Творче мислення породжує неузгодженість мети (задуму, програми) і результату. Це пояснюється тим, що, по-перше, творчий задум, як правило, глибший і ширший за результат, а тому зазнає зміни у процесі творчості; по-друге, творчий задум априорі не завжди зреалізований у тому форматі, який вбачав у проекті автор; по-третє, у процесі самої творчої діяльності особистість, відкриваючи та пізнаючи нові грані певної проблеми, виходить на нові, неочікувані для неї знахідки (відкриття), які спонтанно виникають і «хаотично» прориваються з несвідомого; по-четверте, у процесі реалізації творчого задуму особистість відкриває нові грані предметно-пізнавальної діяльності, збагачуючись, відповідно продукує нові задуми – потенційні можливості творчих проектів, оскільки у завершенні однієї справи завжди коріниться потенційно інше [8, с.316]. Так може змінюватись вектор руху, виникати «вчування» більш сензитивно у проблему, віднаходження істинного «старту», що змінює і сам процес, кардинально змінюючи і його результати.

Таким чином, головна особливість творчого мислення пов'язана зі специфікою перебігу процесу в цілісній психіці як системі, що породжує активність індивіда. З творчим мисленням також пов'язані такі осо-

бистісні якості, як інтенсивність пошукової мотивації і чуттєвість до побічних утворень, що виникають під час розумового процесу. Як «ментальну одиницю» виміру творчості розумового акту, «квант» творчості, Я.А. Пономарьов [10] пропонує розглядати різницю рівнів, що домінують під час постановки і вирішення задач.

Щодо чинників розвитку творчого мислення особистості, то можна виокремити:

– спадкові (анатомо-фізіологічні передумови розвитку здібностей);

– соціальне середовище (сім'я як пріоритет та інші соціальні інституції);

– умови виховання (цілеспрямований вплив з боку навчально-виховних закладів);

– предметно-змістові якості особистості (симптомокомплекс особистісних рис, типи особистості тощо).

Розвиток відбувається в процесі навчання та виховання. Воно формується в процесі взаємодії зі світом, за допомогою оволодіння в процесі навчання змісту матеріальної і духовної культури, мистецтва. Здатність творчо мислити формується все життя, але базою для цього процесу виступає дитячий вік. Навчання є необхідною умовою не тільки в оволодінні знань, що їх репрезентує культура, але й умовою, що стимулює процес пізнавально-пошукової активності особистості школяра, розвиває потребу в оволодінні новим досвідом.

Тому мовиться про спеціальне, цілеспрямоване формування творчого мислення, про системний формувальний вплив.

Висновок. Таким чином, з огляду на вищесказане, можна констатувати, що творче мислення виступає складовою частиною загального інтелекту і може трактуватись як розв'язання проблеми чи задачі з позиції надситуативної активності.

Перспективу подальшого поступу вищезазначеної проблеми вбачаємо у дослідженні впливу зовнішніх (середовище) та внутрішніх (особистісні риси, мотивація) чинників на розвиток творчого мислення

особистості; впливу когнітивних стилів на перебіг творчого мислення, а також у пошуку оптимальних психологічних методів для розвитку творчого мислення особистості у різний віковий період її життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березина Т.Н. Тренинг интеллектуальных и творческих способностей. Йога интеллекта. СПб.: Речь, 2010. 189 с.
2. Богоявленская Д.Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества. Вопросы психологии, 1999. № 2. С. 35–41.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: психол. очерк. М.: Просвещение, 1991. 93 с.
4. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2002. 386 с.
5. Любарт Т. Психология креативности. М.: Когито-Центр, 2009. 215 с.
6. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. К., 2002. 462 с.
7. Міщиха Л.П. Психологія творчості: навч. посіб. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 448 с.
8. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 400 с.
9. Москалець В.П. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей. Психологія і суспільство. 2014. С. 114–131.
10. Пономарев Я.А. Психология творчества. М.: Наука, 1976. 303 с.
11. Психологічна енциклопедія; автор-упорядник О.М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 423 с.
12. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості. К.: ІЗМН, 1996. 236 с.
13. Смольсон М.Л. Интеллектуальный саморазвиток у віртуальному освітньому середовищі: зміна парадигми. URL: http://lib.iitta.gov.ua/1628/1/Smulson_Maryna_Lazarivna_Intelektualnyi_samorozvytok_u_virtualnomu_osvith%27omu_seredovyschi_zmina_paradygmy.pdf.
14. Стратегії творчої діяльності: школа В.О. Моляко / за заг. ред. В.О. Моляко. К.: Освіта України, 2008. 702 с.
15. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.